त्वागवृतो पुरुषो मृदुकोपः स्नेहरतश्च भवेत् सुरसज्ञः। मर्त्यं सत्त्वसंयुतो गीतमूषणप्रियः। संविभागशीलवान्नित्यमेव मानवः। तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम्। पिशाचसत्त्वप्रबलो मलाक्षो बहुप्रलापी च सुखत्वाङ्गः। भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्यात्स ज्ञेयः स सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम्। एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यद्यत्त्वयाः प्रवदन्ति सत्त्वम्" (इति प्रकृतिः)। "गाढ़ूलहंससमदद्विपगोपतीनां तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः। येषां च यद्रहितं स्थितं च यातं तेऽपीश्वरा हृतपरिच्छुतगा दरिद्राः"। (इति गतिः)। "श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य पानं तृषापरिगतस्य भवेषु रक्षा। एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः। पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया सुनिमतान्यवलोक्य समासतः। इदमधीत्य नरो रूपवान्मतो भवति सर्वजनस्य च वल्लभः"। प्रकृत्यादिभ्योऽतिरिक्तत्वेन साङ्ख्यकारिकया पुरुषस्यास्तित्वं समर्थितं यथा "सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च"। "का॰" पुरुषोऽस्त्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि पराणि सङ्घातत्वात् शयनासनाद्यङ्गवत् सुखदुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः। स्यादेतत् शयनासनादयः सङ्घाताः सङ्घातशरीराद्यर्थाः दृष्टा न तु आत्मानं अव्यक्तादिव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मादसङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्नत्वसङ्घातमात्मानमित्यत आह त्रिगुणादिविपर्ययात्। अयमभिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्थात्। न च अवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता गौरवप्रसङ्गात्। न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि सहत्यत इति युक्तं संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्यत्वात्। दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेन स्वप्रमाणमिष्टतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः इत्युपपादितं न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः। तस्मादनवस्थाभिया अस्माभिरङ्गीकृतत्वात्कृता अतिशुद्धत्वलक्षणविशेषितत्वमसामान्यत्वं चेतनत्वप्रसवधर्मित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो हि धर्माः सङ्घातत्वेन व्याप्ताः। तत् संहतत्वलक्षणं परे निवर्त्तमानं त्रिगुणत्वादि व्यवर्त्तयति आत्मलक्षणं निवर्त्तमानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति वदता असंहतः परोऽविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम्। इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत्तत् परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकश्चेदं बुद्ध्यादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम्। स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति। इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भोग्ये सुखदुःखे उपलभ्यते। भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्मानुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीयाः वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन आत्मनि वृत्तिविरोधात्। तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा योऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति। अन्ये त्वाहुः भोग्या दृश्या बुद्ध्यादयः न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तः, स चात्मेति। भोक्तृभावात् दृश्येन द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः। दृश्यत्वं च बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्मकतया पृथिव्यादिवदनुमितम् "त॰कौ॰ अधिकम् आत्मशब्दे ६६२ पृष्ठादौ दर्शितम्

रतिमधुर्यां पुरुषचातुर्विध्यसङ्ख्या तेषां लक्षणसङ्ग्रहं यथा "शशो मृगो हयश्चाश्वो नृणां जातिचतुष्टयम्। मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम्।१ वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभीरुः पलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम्।२ बहुगुणबहुवस्तुः शीघ्रकामो नताङ्गः सकलरुचिरदेहः सत्यवादी हयोऽयम्।३ उदरकटिकृशः स्यादुष्णकण्ठाधरौष्ठो दशनवदननासः श्रोत्रदीर्घौ हि वाजी४"। तत्र विष्णौ "अव्ययः पुरुषः साक्षी" विष्णुस॰। "आसीत् पुरा पूर्वमेवेति" विग्रहं कृत्वा क्युत्यादितः पुरुषः पूर्वमेवाङ्गिरादिरिति तत् पुरुषस्य पुरुषत्वमिति" श्रुतेः पूर्षु पुरीषु सत्कर्मस्वाविष्ट सत्त्वेऽवसीदतीति वा, पुरुषि बहूनि फलानि मनोऽभिलषितानि सनोति ददाति वा, पुरुषि भुवनानि संहारसमये स्वति अन्तं करोतीति वा पूरणात् वदनाद्वा पुरुषः, "पूरणात् वदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषो मतः" इति महाभारतम्" भाष्यम्। "पुरं शरीरं ब्रह्म पुरं वा शेते इति पुरुषः। नवद्वारं पुरं पुण्यमितैर्भूयः समन्वितम्। आसरोति महाज्ञा यत्तस्मात् पुरुष उच्यते" इति महाभारते यद्वा यद् शरीरमलवशादनेन